

KS. KAZIMIERZ STANISŁAW SKOCZYŁAS
UNIwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
KAZIMIERZ.SKOCZYŁAS@UMK.PL
ORCID: 0000-0002-3287-5317

TROSKA KOŚCIOŁA O TRZEŹWOŚĆ NA TERENACH POLSKICH NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

DOI: <https://doi.org/10.12775/TiCz.2024.024>

Streszczenie. Na przełomie XIX i XX wieku rozszerza się nadużywanie alkoholu na terenach ziem polskich. W każdym z zaborów pojawiają się inicjatywy kościelne prowadzące do kształtowania umiarkowania i abstynencji od alkoholu. Zakładane są liczne bractwa trzeźwości. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości poszerza się udział Kościoła w pracy trzeźwościowej. Pojawia się szeroka promocja trzeźwości. Kościół przez biskupów i księży włącza się w tę aktywność. Do tego celu w Kościele wykorzystuje się również prasę. Promują ją także różne organizacje dla dorosłych, dzieci i młodzieży.

Słowa kluczowe: Kościół, rodzina, trzeźwość, bractwa trzeźwości, kongresy trzeźwości.

Abstract. The Concern of the Church for the Sobriety of Families in Polish Territories at the Turn of the 19th and 20th Centuries. At the turn of the 19th and 20th centuries, alcohol abuse spread across Polish lands. In each of the partitions, the Church undertook initiatives leading to the development of moderation and abstinence from alcohol. Numerous sobriety brotherhoods were established. After Poland regained its independence, the Church's involvement in sobriety work expanded. A broad range of initiatives for the promotion of sobriety emerged, and the Church became involved in these activities through bishops and priests. The Church also used the press for that

purpose. In addition, sobriety was also promoted by various organizations for adults, children, and adolescents.

Keywords: Church, family, sobriety, sobriety brotherhoods, sobriety congresses.

WSTĘP

W Polsce okresu przedrozbiorowego widoczne było nadużywanie alkoholu. Jednak jego nadużywanie na terenach polskich nasiliło się w okresie zaborów. Władze zaborcze sprzyjały temu, bowiem społeczeństwo nietrzeźwe jest łatwiejsze do opanowania. Reakcją na ten stan jest wzmożona aktywność trzeźwościowa Kościoła na przełomie XIX i XX wieku oraz kontynuacja pracy trzeźwościowej w Kościele przez cały okres międzywojennego w wolnej Polsce. Bardzo intensywną działalność w tamtym czasie podejmuje też środowisko lekarskie oraz świeckie organizacje trzeźwościowe.

Celem tego artykułu będzie pokazanie, jak kształtowała się aktywność duszpasterska Kościoła w odniesieniu do trzeźwości. Trzeba pamiętać, że osoby nadużywające alkoholu żyją w rodzinie. Stąd dalszym celem jest ukazanie, jakie znaczenie dla rodzin miała trzeźwościowa działalność Kościoła.

1. ZAANGAŻOWANIE KOŚCIOŁA W KSZTAŁTOWANIE TRZEŻWOŚCI NA TERENACH POLSKICH NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

Aktywność trzeźwościowa Kościoła w każdym zaborze była nieco inna. Pierwsze wysiłki kształtowania trzeźwości pojawiły się na Górnym Śląsku. Z wezwaniem do pracy duszpasterskiej nad otrzeźwieniem tego społeczeństwa zwrócił się biskup Aulock z diecezji wrocławskiej podczas wizytacji duszpasterskiej w 1829 r. dekanatu bytomskiego. Inicjatorem akcji trzeźwościowej na tym terenie był proboszcz i dziekan parafii Piekary Śląskie ks. Alojzy Ficek, który podjął z wieloma księżmi z Górnego Śląska wysiłek przywracania trzeźwości. Podejmując pracę trzeźwościową, skorzystano z doświadczeń amerykańskich oraz doświadczeń irlandzkich o. M. Talbota. Ksiądz Ficek 29 stycznia 1844 r. założył Towarzystwo Wstrzemięźliwości od

Wódki i Wszelkich Trunków Palonych, które później zostało nazwane jako Towarzystwo Trzeźwości. Sposobem pozyskania członków były rekolekcje trzeźwościowe głoszone przez o. Stefana Brzozowskiego i ks. Ficka, a później także innych księży. Pobudzały one motywację religijną. Wielką rolę odgrywały w tych decyzjach Ślązaków pielgrzymki do sanktuarium Matki Bożej w Piekarach Śląskich, a potem także na górę Świętej Anny. Rodzące się Towarzystwo było aktywnością oddolną odwołującą się do społecznej solidarności. W wyniku pracy duszpasterskiej podejmowanej w parafiach na Górnym Śląsku Bractwo Trzeźwości tworzone w poszczególnych parafiach w latach 1844–1845 objęło około 120 tysięcy osób¹. Z powodu Kulturkampfu działalność Towarzystw Trzeźwości zamarła. Po ustaniu Kulturkampfu praca ta stopniowo zaczęła się odradzać pod koniec XIX wieku. Wielkie zasługi położył w jej odrodzeniu ks. Jan Kapica, proboszcz parafii w Tychach².

Natomiast w zaborze rosyjskim władze carskie tworzyły Kuratoria Opieki nad Trzeźwością Ludową³. Warszawski generał gubernator Aleksander Imeretyński 8 lipca 1898 r. wystosował pismo do wszystkich gubernatorów na terenie Królestwa i zobowiązał ich, do powołania kuratoriów gubernialnych, powiatowych i miejskich. One miały się stać organami nadzorującymi prace kuratoriów na terenie guberni. Powinny one dążyć do szerzenia zupełnej wstrzeźliwości od alkoholu, a zwłaszcza od wódki. Miały one dostarczać ludności sposobności do spędzania czasu wolnego poza szynkami poprzez zakładanie herbaciarni, bibliotek, czytelni i księgarni, organizowanie zabaw ludowych, chórów, orkiestr, przedstawień teatralnych, wieczorków muzycznych, urządzanie szkół niedzielnych dla pracujących oraz kursów dla analfabetów, odczytów o szkodliwości nadużywania alkoholu oraz na temat leczenia osób uzależnionych⁴. Pewną popularność uzyskały herbaciarnie, które miały stać się alternatywą dla karczmy, gdzie podawano alkohol. Jednak nie były one w stanie być na tyle konkurencyjne, żeby skutecznie przeciwstawić się nadużywaniu alkoholu.

¹ Piotr Barczyk, „Kształtowanie się i rozwój masowej akcji antyalkoholowej na Górnym Śląsku,” *Nauczyciel i Szkoła* 52, nr 2 (2012): 79–89.

² Jerzy Myszor, „Ruch trzeźwości na Górnym Śląsku w latach 1844–1914,” *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 14 (1981): 219–237.

³ Izabela Krasieńska, „Towarzystwa Trzeźwości w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku,” *Medycyna Nowożytna* 11, nr 1 (2004): 47–53.

⁴ Krasieńska, „Towarzystwa Trzeźwości,” 49–50.

Działalność społeczna na terenach tego zaboru do 1907 r. była skrzępowana przepisami carskimi. Dlatego szczególną aktywnością na tym polu wykazywał się Kościół katolicki podejmując duszpasterstwo trzeźwości. Duży wkład wnieśli przedstawiciele zgromadzeń zakonnych, jak i wielu duszpasterzy parafialnych. Okazją do kształtowania trzeźwości były rekolekcje parafialne. Warto tu wymienić choćby arcybiskupa Szczęsnego Felińskiego, który w listach pasterskich w 1862 wzywał do trzeźwości i zakładania bractw trzeźwości⁵. Gdy władze carskie zakazały bractw trzeźwości w 1863 r. pojawia się wzmożona aktywność duszpasterska, a jej znakiem są wydawane drukiem różne publikacje religijne. Często są to kazania stanowiące pomoc w przeprowadzeniu rekolekcji parafialnych w trakcie których rekolekcjoniści uwypuklali zło płynące z pijaństwa. Można tu wskazać między innymi twórczość księdza Karola Mikoszewskiego wikariusza w parafii św. Aleksandra w Warszawie⁶, franciszkanka Franciszka Jakuba Możejewskiego⁷, księdza Germana Grabowskiego proboszcza w Rawie⁸, kapucyna o. Rafała Mazurkiewicza piszącego pod pseudonimem Rafał Kar,⁹ czy też księdza Ignacego Kłopotowskiego¹⁰.

Gdy wyczerpały się możliwości Kuratoriów w roku 1907 władze carskie zalegalizowały Towarzystwo Zpełnej Wstrzemięźliwości od Napojów Alkoholowych „Przyszłość”. Tworzyli je przede wszystkim ludzie świeccy, bardzo aktywni działacze społeczni. Jego celem było dążenie do promowania całkowitej abstynencji. Abstynencję traktowano jako ważny czynnik odrodzenia moralnego, etycznego, fizycznego, ekonomicznego i kulturalnego ówczesnego społeczeństwa zaboru rosyjskiego. To stowarzyszenie

⁵ Aneta Bołdyriew, *Pijaństwo i alkoholizm w piśmiennictwie Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX wieku. Aspekty społeczne pedagogiczne i kulturowe*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019), 44.

⁶ Karol Mikoszewski, *Kazania o pijaństwie* (Warszawa: Drukarnia Józefa Ungera, 1862).

⁷ Martynian Możejewski, *Słowa prawdy o pijaństwie i trzeźwości oraz rady dla trzeźwych* (Warszawa: Drukarnia Franciszka Czerwińskiego i Stanisława Niemiry, 1818 (wyd. 2)).

⁸ German Grabowski, *Słowa prawdy o papirosianej modzie i o pijaństwie dla ludu* (Warszawa: Drukarnia Franciszka Czerwińskiego, 1883).

⁹ Rafał Kar, *O siedmiu grzechach głównych. Rozmowa dwóch wiejskich dziewcząt*, cz. III: *Pijaństwo i obżarstwo* (Warszawa: Drukarnia Stanisława Niemiry, 1891).

¹⁰ Ignacy Kłopotowski, *Co czyni pijaństwo i Litania o uproszenie wstrzemięźliwości* (Warszawa: Drukarnia Gazety Rolniczej, 1903).

zaczęło się dość prężnie rozwijać i niebawem miało już 25 oddziałów na terenie Królestwa zrzeszające 1180 osób¹¹. Na terenie Królestwa Polskiego działały także głęboko zakonspirowane oddziały towarzystwa „Eleusis” z Galicji, które nigdy nie zostały zalegalizowane promujące abstynencję od alkoholu, hazardu, i zachowań niemoralnych¹².

Wielka aktywność trzeźwościowa miała miejsce także na terenie zaboru austriackiego. Prężnie takie działania podejmowano we Lwowie i Krakowie. Na terenie tego zaboru istniała możliwość zrzeszania się i to zwiększało siłę oddziaływania w wychowaniu do trzeźwości. Przez swoją wieloletnią działalność do zachowań trzeźwościowych przyczyniło się funkcjonowanie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, później utworzenie Związku Harcerstwa Polskiego, który od początku promował postawy trzeźwościowe, a także założenie Towarzystwa „Eleusis”.

W Krakowie wielką rolę odegrał pracujący tam od 1906 r. jezuita ksiądz Mieczysław Kuznowicz. Założył on tam w 1912 r. Związek Młodzieży Przemysłowej i Rękodzielniczej. Obejmował swoją opieką uczniów i czeladników przygotowujących się do pracy w rzemiośle pod kierunkiem mistrzów zawodu. Byli oni często pozbawieni opieki i narażeni na wiele niebezpieczeństw moralnych w tym na nadużywanie alkoholu. Stąd ksiądz Mieczysław Kuznowicz założył najpierw Ligę przeciw paleniu tytoniu i nieco później Koło Abstynentów. Przez to starał się zapobiegać wśród tej młodzieży negatywnym skutkom otoczenia z których najpoważniejszym było upijanie się¹³.

Troska o trzeźwość w omawianym okresie była widoczna także w Wielkopolsce i na Pomorzu oraz na Warmii. W Wielkopolsce w 1842 r. w Archidiecezji Poznańskiej wydano okólnik, w którym podkreślono, aby duchowni w pracy duszpasterskiej zwrócili większą uwagę na pijaństwo. Od tego czasu zaczynają się w Wielkopolsce rozwijać bractwa trzeźwości. Praca trzeźwościowa szybko nabrała dynamizmu, gdy w 1843 r. włączył się do pracy w tym zakresie biskup sufragan Jan Kanty Dąbrowski. Niebawem liczba członków bractw wstrzemięźliwości osiągnęła niema 100 ty-

¹¹ Krasieńska, „Towarzystwa Trzeźwości,” 64–70.

¹² Krasieńska, „Towarzystwa Trzeźwości,” 70.

¹³ Jacek Biskupski, „Ks. Mieczysław Kuznowicz (1874–1945) wychowawca młodzieży i krzewiciel trzeźwości,” *Polonia Major Orientalis* 9 (2022): 329–331.

sięcy członków¹⁴. Tę pracę zahamowała Wiosna Ludów i Kulturkampf¹⁵. Jednak po przybyciu do Wielkopolski w roku 1852 jezuita ks. Karola Boloża Antoniewicza bractwa trzeźwości na nowo zaczęły się rozwijać. Na zaproszenie poznańskiego abp. Leona Michała Przyłuskiego wraz z o. Karolem Antoniewiczem przybyli inni ojcowie jezuitów jak Teofil Baczyński, Kamil Praszalowicz i rozpoczęli na terenie archidiecezji misje trzeźwościowe. W nieco późniejszym okresie, po 1868 r., do rozwoju abstynencji przyczynił się także arcybiskup Ledóchowski promując bractwa zwłaszcza w czasie wizytacji duszpasterskich¹⁶. Potem Arcybiskup Stablewski nawoływał duchowieństwo do pracy na polu abstynencji. On też polecił po roku 1901, aby zapisywać do bractw wstrzemięźliwości dzieci po I komunii św. i czuwać, aby trzeźwość zachowały przynajmniej do 18. roku życia¹⁷. On także wysłał w 1903 r. do Bremy ks. Kazimierza Niesiołowskiego prezesa Związku Księża Abstynentów, żeby nawiązał kontakty międzynarodowe w ruchu trzeźwościowym¹⁸.

Podobnie jak w Wielkopolsce także na Pomorzu w tym czasie podejmowane były liczne inicjatywy duszpasterskie, zwłaszcza na terenie diecezji chełmińskiej. Wielką rolę odegrali biskupi tej diecezji. Pierwszym z biskupów, który podjął zdecydowaną walkę z pijaństwem, był Anastazy Sedlag, który pełnił posługę w latach 1834–1856. On to w 1837 r. w swoim liście pasterskim wskazał na zgubne działanie alkoholu. On też włączył do współpracy ojców jezuitów, redemptorystów i misjonarzy z innych zgromadzeń, którzy przeprowadzili w wielu parafiach misje ludowe. W ich następstwie zakładano Bractwa Trzeźwości. Aby uregulować aktywność tych bractw w 1844 r. wydał dla nich Statut Bractwa¹⁹.

Kolejny biskup chełmiński, Jan Nepomucen Marwicz rozszerzył zakres działań w walce o trzeźwość. Dla silniejszego zmotywowania do tej aktywności ogłosił konkurs z nagrodami pieniężnymi dla duchow-

---

¹⁴ Izabela Krasieńska, „Ruch abstynencki w Wielkopolsce w latach 1840–1902,” *Folia Historica Cracoviensia* 19 (2023): 255–256.

¹⁵ Bogusław Głodowski, „Zaangażowanie duchowieństwa katolickiego w ruch trzeźwościowy na pomorzu przed 1920 rokiem,” *Studia Gdańskie* 26 (2010): 143–144.

¹⁶ Izabela Krasieńska, „Ruch abstynencki w Wielkopolsce,” 257–262.

¹⁷ Krasieńska, „Ruch abstynencki w Wielkopolsce,” 263–264.

¹⁸ Krasieńska, „Ruch abstynencki w Wielkopolsce,” 255–256.

¹⁹ Głodowski, „Zaangażowanie duchowieństwa katolickiego,” 145.

nych i parafii, gdzie praca bractw będzie najlepsza. Jego następca, biskup Leon Redner w swoich listach pasterskich również rozpowszechniał ideę trzeźwości i wstrzemięźliwości²⁰. Następny biskup chełmiński, Augustyn Rosentreter, w swoich wypowiedziach odnosząc się do dostrzeganych przez niego przejawów upadku moralnego, podkreślał, że „w głównej mierze spowodowane jest to pijaństwem”. Dlatego często uwypuklał wagę trzeźwości społeczeństwa²¹.

Natomiast na Warmii ks. Walenty Tolsdorf 20 września 1846 r. założył w Olsztynie Towarzystwo Wstrzemięźliwości. Początkowo było ono nieliczne, ale już w dwa lata później liczyło 230 członków. Stało się to możliwe dzięki wielkiej aktywności założyciela i pozyskaniu dwóch miejscowych księży: ks. Selinga i ks. Blockhagena. Ponieważ działanie towarzystwa spowodowało straty wśród sprzedających alkohol oskarżano je, że działa nielegalnie. W tej sytuacji ks. Tolsdorf zwrócił się pod koniec 1848 r. do biskupa Olsztyńskiego Geritza z prośbą o oficjalne poparcie towarzystwa. Po interwencji ks. Tolsdorfa biskup Geritz przesłał Towarzystwu w Olsztynie oficjalne błogosławieństwo. Potem tenże biskup w 1850 r. zatwierdził statut Towarzystwa i go nieco złagodził. W oparciu o ten statut przyjmowano nowych członków już od 14. roku życia, po przyjęciu I Komunii²². W latach 50. XX w. protokoły wizytacji biskupich podkreślają, że w katolickich parafiach południowej Warmii ponad 80% dorosłej ludności należało do towarzystw wstrzemięźliwości. Intensywność ruchu trzeźwości w dużym stopniu zależała od zaangażowania się miejscowego duchowieństwa. Na podtrzymanie trzeźwości ludu warmińskiego wpłynęły także objawienia Matki Boskiej w Gietrzwałdzie. Bowiem z Gietrzwałdu rozległ się głos, upominający przed zgubnymi skutkami nałogu alkoholowego²³.

²⁰ Głodowski, „Zaangażowanie duchowieństwa katolickiego,” 145–146.

²¹ Głodowski, „Zaangażowanie duchowieństwa katolickiego,” 146.

²² Janusz Jasiński, „Ruch trzeźwości na południowej Warmii w połowie XIX wieku,” *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 3–4 (1977): 357–360.

²³ Jasiński, „Ruch trzeźwościowy na południowej Warmii w połowie XIX wieku,” 361–365.

2. DUSZPASTERSTWO TRZEŹWOŚCIOWE W OKRESIE 1918–1939

Kościół w Polsce po odzyskaniu niepodległości kontynuował działania duszpasterskie prowadzące do trzeźwości. Działania Kościoła znajdowały wsparcie w działalności państwa. W 1920 r. wydano ustawę o ograniczeniach w sprzedaży napojów alkoholowych²⁴. Wprowadzono zakaz sprzedaży alkoholu powyżej 45%. Jeden punkt sprzedaży alkoholu przewidziano na 2500 mieszkańców. Zakazano sprzedaży alkoholu nieletnim poniżej 18. roku życia a także na kolei, w wojskowych jednostkach, w fabrykach, czy też w niedziele i święta obchodzone w urzędach. Punkt sprzedaży nie mógł być w bliskiej odległości od Kościoła, zakładu pracy czy urzędu. Wydanie tego dokumentu ułatwiało wiele działań duszpasterskich.

Poszczególni biskupi w listach pasterskich zachęcali do trzeźwości. We współpracy z towarzystwami trzeźwości każdego roku urządzano Tydzień Propagandy Trzeźwości. Prymas Hlond udzielał swojego protektoratu dla tego tygodnia²⁵. Jego organizatorem był zazwyczaj ksiądz Tadeusz Gałdyński z Poznania. Wśród organizacji w centralnym Komitecie organizującym Tygodnie Propagandy Trzeźwości są też liczne organizacje katolickie. Angażowały się wówczas: Katolicki Związek Polek, Liga Katolicka, Towarzystwo Pań św. Wincentego a Paulo, Związek Sodalicii Mariańskich, Związek Kapłanów „Unitas”, Związek Towarzystw Dobroczynności „Caritas”²⁶.

Systematycznie organizowano także krajowe kongresy przeciwalkoholowe. Odbyły się one między innymi w Katowicach w 1925 r.²⁷ w Lublinie w 1928 r.²⁸, w Wilnie w 1930 r.²⁹, w Krakowie w 1931 r. Brali w nich udział także przedstawiciele Kościoła katolickiego. Zaś na X Jubileuszowym Kongresie przeciwalkoholowym utworzono także sekcję duszpasterską. W ramach tego kongresu odbył się także zjazd księży abstynentów

²⁴ „Ustawa z dnia 23 kwietnia 1920 roku o ograniczeniach w sprzedaży napojów alkoholowych”, Dz.U. 1920, nr 37, poz. 210.

²⁵ „Tydzień propagandy trzeźwości,” *Orędownik Zdrowia* 2, nr 2 (1927): 17.

²⁶ „Tydzień propagandy trzeźwości”, 17.

²⁷ Jan Szymański, „Szósty Polski Kongres Przeciwalkoholowy,” *Bluszcz. Pismo tygodniowe Ilustrowane dla Kobiet* 8, nr 33 (1925): 927–929.

²⁸ Jan Szymański, „Słowo wstępne,” w *Referaty i przemówienia wygłoszone na IX polskim kongresie przeciwalkoholowym w Wilnie, Walka z alkoholizmem* 9, nr 24 (1931): 157.

²⁹ Szymański, „Słowo wstępne,” 156–159.

z całej Polski. Referaty wygłosili między innymi Ks. Henryk Szuman będący prezesem Pomorskiego Koła Księży Abstynentów, ks. Jan Ciemniwski prezes Polskiej Ligi Przeciwalkoholowej ze Lwowa, ks. Antoni Cząstka prezes Koła Księży Abstynentów diecezji przemyskiej, ks. Kazimierz Niesiołowski ze Związku Księży Abstynentów diecezji poznańskiej, ks. Józef Czempiel prezes Okręgu Śląskiego Księży Abstynentów³⁰.

Zaś w 1937 r. Polska była organizatorem międzynarodowego kongresu przeciwalkoholowego. Przed nadchodzącym kongresem biskupi z diecezji podlaskiej, płockiej, poznańsko-gnieźnieńskiej, wileńskiej wydali listy pasterskie zachęcające do trzeźwości³¹. Także biskupi wrocławscy dostrzegają problem nadużywania alkoholu. Bp S. Zdzitowiecki wskazuje na zbyt powszechny dostęp do alkoholu. Stanowczo krytykuje on zachowanie władz lokalnych, które nie zważając na szkodę społeczną, powodowane chęcią zysku, bez ograniczeń przydzielają koncesje na jawny handel trunkami i tolerują działalność tajnych miejsc ich produkcji i sprzedaży.³²

Wymowny także był list kardynała Kakowskiego z 1937 r. o trzeźwości i abstynencji. Biskup Kakowski wydał ten list w okresie poprzedzającym międzynarodowy kongres przeciwalkoholowy. Podkreślał, że nałóg pijaństwa objął nie tylko najniższe warstwy ludności wiejskiej i miejskiej, lecz także inteligencję. W takiej sytuacji akcentuje kardynał „Do zgodnej, planowej i zdecydowanej walki z alkoholizmem wystąpić muszą w czasach dzisiejszych na różnych polach naszego życia publicznego, społecznego i prywatnego: Kościół, państwo, organizacje samorządowe i społeczne, szkoła i rodzina”³³. Kościół katolicki ze względu na swoje posłannictwo w pierwszym rządzie musi walczyć ze skutkami alkoholizmu³⁴. Wzywa też wszystkie środowiska katolickie obecne w archidiecezji do włączenia

---

³⁰ Jubileuszowy X. Polski Kongres Przeciwalkoholowy w Krakowie 11–13 X 1931 r.: pod protektoratem pana Prezydenta Rzeczypospolitej prof. Ignacego Mościckiego (Kraków: Drukarnia Związkowa w Krakowie, 1931), 6–7.

³¹ Andrzej Niesiołowski, „Trzeźwość a nowoczesne apostołstwo świeckich,” w *Świat katolicki w dążeniu do odnowy obyczajów. Pamiętnik I międzynarodowego katolickiego Kongresu Przeciwalkoholowego w Warszawie 11–14 września 1937 r.* (Poznań: Wydawnictwo Katolicki Związek Abstynentów Poznań, 1938), 22–23.

³² Stanisław Zdzitowiecki, „Stanisław Bp, Orędzie pasterskie o szerzeniu wstrzeмиęźliwości,” *Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej* 17 (1923): 492.

³³ Aleksander Kakowski, „List pasterski J. Em. Kardynała A. Kakowskiego o trzeźwości i abstynencji,” *Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie* 27, nr 6 (1937): 239.

³⁴ Kakowski, „List pasterski,” 240.

się w promowanie trzeźwości i abstynencji. Ten list szczególnie uwypukla znaczenie stowarzyszeń na terenie parafii. Zauważa, że „w dobie bieżącej Bractwa Trzeźwości będą broniły lud polski przed zarazą pijaństwa”³⁵. Zachęca też do włączania się do bractw trzeźwości. Określa też ramy prawne dla bractw trzeźwości publikując w załączniku statut dla bractw trzeźwości³⁶. Zachęca, aby w Akcji Katolickiej tworzyć koła abstynentów.

Ten Międzynarodowy Kongres Przeciwalkoholowy odbył się w Warszawie w dniach 11–14 września 1937 r. Tematyka wystąpień kongresowych uwzględniała okoliczności towarzyszące nadużywaniu alkoholu w Polsce. W referatach wygłoszonych ukazywano rolę Kościoła w przewyciężaniu nadużywania alkoholu. Podkreślano rolę młodzieży, kobiet, stowarzyszeń i organizacji kościelnych, rolę prasy katolickiej, konieczność leczenia alkoholików. Akcentowano trzeźwość jako istotną postawę wobec nadużywania alkoholu. Referaty głosili zarówno znawcy tego problemu z Polski jak też goście z zagranicy³⁷. Andrzej Wojtkowski z Poznania podkreślał, że walka z alkoholizmem jest istotnym zadaniem Kościoła. Przywołał wypowiedzi papieży na ten temat: Benedykta XV, Piusa XI, biskupów europejskich. Odwołując się do wypowiedzi biskupów niemieckich podkreśla, że odpowiedzią na zło alkoholizmu jest wyrzeczenie się jego picia a zarazem abstynencja jest istotnym środkiem ascetycznym wspierającym w walce z alkoholizmem. Podkreśla też apele biskupów polskich wzywające do walki z pijaństwem a zwłaszcza arcybiskupa Hlonda i kardynała Kakowskiego³⁸. Kongres zaakcentował dwie istotne postawy wobec zjawiska nadużywania alkoholu, czyli abstynencję i trzeźwość. W pierwszej kolejności Jan Ciemniowski mówił o abstynencji jako czynniku kształtującym wolę i charakter. Zaaumentował, że „walka z alkoholizmem to walka o wolność człowieka i wyzwolenie ludzkości z moralnej, fizycznej i ekonomicznej

³⁵ Kakowski, „List pasterski,” 244.

³⁶ Kakowski, „List pasterski,” 246–248.

³⁷ *Pamiętnik I międzynarodowego katolickiego Kongresu Przeciwalkoholowego w Warszawie 11–14 września 1937 r.* (Poznań: Wydawnictwo Katolicki Związek Abstynentów Poznań, 1938), 207–208.

³⁸ Andrzej Wojtkowski, „Alkoholizm doniosłym zagadnieniem Kościoła świętego w obecnej chwili,” w *Pamiętnik I międzynarodowego katolickiego Kongresu Przeciwalkoholowego w Warszawie 11–14 września 1937 r.*, 17–24.

niedoli...”³⁹. Alkohol prowadzi do zniewolenia człowieka, dlatego w procesie wychowania należy ukształtować w ludziach dobrą wolę. Chcąc kształtować charakter, trzeba nauczyć się rezygnować z dóbr mniejszych czy też przyjemności. Taką rolę wypełnia abstynencja, bo jest ona dobrowolnym wyrzeczeniem się napojów alkoholowych dla własnego dobra i dla pożytku innych. Akcentował także, że katolicka abstynencja pochodzi z pobudek nadprzyrodzonych. Jest to dobrowolna ofiara złożona Bogu dla Jego chwały i pożytku bliźnich a zarazem dla własnego dobra⁴⁰.

W trakcie kongresu zdano sobie sprawę z roli prasy katolickiej w szerzeniu abstynencji⁴¹. Tematyka związana z nadużywaniem alkoholu wymaga rzetelnego i dokładnego przedstawienia problemu przez reportera i pokazywania skutków nadużywania zarówno w wymiarze indywidualnym i społecznym. Przez to prasa może kształtować przekonania w opinii społecznej i popularyzować zachowania umacniające wolność człowieka⁴².

W czasie obrad kongresowych zwrócono uwagę na zadania organizacji przeciwalkoholowych i abstynenckich. Akcentowano, że każda plaga społeczna wywołuje reakcje obronne w społeczeństwie. Działanie organizacji abstynenckich jest taką formą obrony przed wielkim zagrożeniem. Powinny one uświadamiać swoich członków o skutkach działania alkoholu i przyczynach jego rozszerzania się, powinny szerzyć ideę trzeźwości w szerokich kręgach społeczeństwa wykorzystując szeroki wachlarz działań propagandowych. Organizacje te szczególnie powinny troszczyć się o wychowanie dzieci i młodzieży w duchu trzeźwości⁴³.

W trosce o budowanie trzeźwości wielką rolę odegrały także działające organizacje trzeźwościowe wśród duchowieństwa. Działały niemal

---

³⁹ Jan Ciemniewski, „Abstynencja jako czynnik kształcenia woli i charakteru,” w *Pamiętnik I międzynarodowego katolickiego Kongresu Przeciwalkoholowego w Warszawie 11–14 września 1937 r.*, 34.

⁴⁰ Ciemniewski, „Abstynencja jako czynnik kształcenia woli i charakteru,” 36–37.

⁴¹ Zygmunt Kaczyński, „Prasa katolicka w walce z alkoholizmem,” w *Pamiętnik I międzynarodowego katolickiego Kongresu Przeciwalkoholowego w Warszawie 11–14 września 1937 r.* (Kraków: Drukarnia Związkowa w Krakowie, 1931), 86.

⁴² Kaczyński, „Prasa katolicka w walce z alkoholizmem,” 86–88.

⁴³ Władysław Padacz, „Zadania organizacji przeciwalkoholowych, zwłaszcza abstynenckich,” w *Pamiętnik I międzynarodowego katolickiego Kongresu Przeciwalkoholowego w Warszawie 11–14 września 1937 r.*, 89–94.

na całym terytorium Rzeczypospolitej. Początek działania Związku Księży Abstynentów łączy się z pierwszym dziesięcioleciem XX wieku. Najpierw powstał on w Poznaniu (1902), potem na Pomorzu (1909) następnie w Małopolsce we Lwowie (1907). W tamtym czasie powstawały także koła Abstynentów w seminariach duchownych w Poznaniu, Lwowie, Przemyśle, Tarnowie a w 1910 r. we Włocławku. Po odzyskaniu niepodległości stowarzyszenia księży abstynentów działały w 19 diecezjach. Przynależało do niego w okresie międzywojennym, jak szacuje Izabela Krasińska, 205 członków, przy czym największa ich liczba była w diecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej⁴⁴. Ich zadaniem było promowanie trzeźwości, troska o tworzenie gospód bezalkoholowych. Członkowie tego stowarzyszenia pragnęli też wpływać na dzieci, kształtując postawę trzeźwości. Dlatego zakładali bractwa Dzieciątka Jezus a w Galicji Bractwa Aniołów Stróżów, aby zaszczerpić im ducha trzeźwości⁴⁵.

Było też wiele innych organizacji, które podejmowały aktywność trzeźwościową. W 1924 r. powstał Związek Nauczycieli Abstynentów. Następnie w 1925 r. w Krakowie założono Centralę Kół Abstynenckiej Młodzieży przy Związku Młodzieży Przemysłowej i Rękodzielniczej pod wezwaniem św. Stanisława Kostki. Kilka lat później w 1927 r. we Lwowie powstał Polski Związek Kolejarzy Przeciwników Alkoholu. W 1919 r. powstało Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej, które także aktywnie działało na terenie Diecezji Włocławskiej⁴⁶. W Polsce działały nie tylko regionalne związki abstynenckie, ale także ogólnokrajowe. Jednym z nich była Polska Liga Przeciwalkoholowa, założona w 1922 r. z siedzibą w Poznaniu⁴⁷. Według danych z 1937 r. do różnych kół abstynenckich należały 389 963 osoby⁴⁸.

---

⁴⁴ Izabela Krasińska, „Przez abstynencję kapłanów do wstrzemięźliwości ludu. Związek księży abstynentów 1902–1914,” *Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne* 104 (2015): 101–116.

⁴⁵ Krasińska, „Przez abstynencję kapłanów do wstrzemięźliwości ludu,” 109–110.

⁴⁶ Józef Dębiński, „Katolickie Stowarzyszenia Młodzieży w Diecezji Włocławskiej (1919–1939),” *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 98 (2012): 51–66 oraz Danuta Stefańska, „Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej w Szadku,” *Biuletyn Szadkowski* 14 (2014): 151–172.

⁴⁷ *Statut Polskiej Ligi Przeciwalkoholowej*, <https://polona.pl/preview/a707ba2d-24c2-4729-8b97-d928c7c7e3d7> (dostęp: 02.07.2024).

⁴⁸ Robert Kufel, *Działalność pastoralna arcybiskupa Floriana Okszy Stablewskiego (1891–1906)* (Zielona Góra: Agencja Wydawnicza PDN, 2013).

Katolickie organizacje promujące trzeźwość współdziałały z wielu organizacjami świeckimi. Trzeba tu podkreślić działanie Związku Nauczycieli Abstynentów, który powstał w 1924 r. w Poznaniu⁴⁹. Ważną rolę odegrało także Polskie Towarzystwo Walki z Alkoholizmem „Trzeźwość” w pracy którego uczestniczyli lekarze. Promowało ono ideę trzeźwości na łamach czasopisma „Trzeźwość” będącego jego organem. Szczególnie angażowali się w jego działalność Jan Szymański i Paweł Gantkowski⁵⁰. Także Związek Harcerstwa Polskiego przyczyniał się do dość powszechnego wśród młodzieży promowania abstynencji. W prawie harcerskim odwoływano się do wartości chrześcijańskich i każdy harcerz akceptował sformułowanie prawa harcerskiego, że harcerz „jest czysty w myśli, mowie i uczynkach – nie pali tytoniu, nie pije napojów alkoholowych”. Takie sformułowanie zawierał dziesiąty punkt prawa harcerskiego. Choć podnosiły się głosy, że jest to zbyt radykalne wymaganie, to zarówno założyciel harcerstwa Andrzej Małkowski jak i następnne pokolenia instruktorów harcerskich w okresie międzywojennym opowiedziało się za wychowaniem dzieci i młodzieży w duchu abstynenckim⁵¹.

W pracę nad ograniczeniem nadużywania alkoholu włączyła się prasa katolicka. Tę problematykę podejmowały czasopisma różnych stowarzyszeń abstynenckich. Do nich należy „Przyjaciel Trzeźwości” organ Związku Bractw Wstrzemięźliwości Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej, od 1934 r. także organ Katolickich Kół Abstynentów. Wychodził on w latach 1928–1939 w Poznaniu, a jego wydawcą był Katolicki Związek Abstynentów. Kolejnym czasopismem był „Świt” – miesięcznik dla popierania ruchu wstrzemięźliwości będący organem Polskiej Ligi Przeciwalkoholowej, Towarzystwa Abstynenckiego „Wyzwolenie”, Związku Księży Abstynentów, Księży Moderatorów Bractw Wstrzemięźliwości oraz Polskiej Młodzieży Abstynenckiej⁵². Wydawano także „Przyjaciela trzeźwości” najpierw w Bytomiu a od 1910 nakładem Związku Księży

---

⁴⁹ Izabela Krasińska, „Działalność Związku Nauczycieli Abstynentów (1919–1939),” <http://hdl.handle.net/11716/272> (dostęp: 02.07.2024).

⁵⁰ Paweł Gantkowski, „Alkoholizm a charakter,” *Trzeźwość* nr 2 (1928): 33–40.

⁵¹ Marian Luzar, „Harcerstwo a abstynencja,” w *Pamiętnik I międzynarodowego katolickiego Kongresu Przeciwalkoholowego w Warszawie 11–14 września 1937 r.*, 44–51.

⁵² Izabela Krasińska, Piotr Sławiński, „Prasa abstynencka w Polsce (1918–1939) źródłem informacji na temat wychowania do życia w trzeźwości wśród dzieci i młodzieży,” *Repozytorium Uniwersytetu Łódzkiego*.

Abstynentów z Poznania⁵³. Kolejnym periodykiem podejmującym wśród wielu tematów także problematykę trzeźwości był „Dzwon niedzielny” wydawany w Krakowie z inicjatywy arcybiskupa Adama Sapiehy⁵⁴.

W Krakowie w okresie międzywojennym działał jezuita o. Mieczysław Kuznowicz, który otaczał opieką młodzież rzemieślniczą zorganizowaną w Związku Młodzieży Przemysłowej i Rękodzielniczej pod wezwaniem św. Stanisława Kostki. Poznanie tej młodzieży uświadomiło mu, że ma ona skłonność do nadużywania alkoholu. Stąd w ramach tego związku powołano w 1925 r. Centralę Abstynenckiej Kół Młodzieży. Ta centrala wydawała najpierw czasopismo dla młodzieży „Wiadomości Abstynenckie” wychodzące w latach 1925–26. Natomiast od roku 1927 wydawano „Młodzież Abstynencką” jako kontynuację poprzedniego czasopisma⁵⁵.

Kolejnym czasopismem dla młodzieży, który podejmował problematykę wychowania do trzeźwości był „Młody Hufiec”, pismo Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej. Odwoływano się w nim do wartości rycerskich. Na łamach tego pisma starano się uświadamiać, że hufiec oznacza ludzi zorganizowanych w pewnym porządku dla pracy dla wielkich wartości. Do tych wartości, które mocno promowano w nim należały trzeźwość. Na jego łamach zachęcano do tworzenia kół abstynenckich w każdym miejscu, gdzie działa związek. Często publikowano artykuły przedstawiające negatywne skutki używania alkoholu, promowano zdrowy tryb życia odznaczający się trzeźwością. Zachęcano młodzież do uczestnictwa w zabawach tanecznych bez alkoholu⁵⁶.

Ważną rolę w kształtowaniu postaw trzeźwościowych odgrywał także „Przewodnik Katolicki”. Tam nałogowe pijaństwo postrzegano jako jedną z przyczyn i zarazem jedną z konsekwencji biedy oraz bezrobocia. Autorzy na łamach „Przewodnika Katolickiego” włączali się w dyskusję o alkoholizmie, przestrzegając przed konsekwencjami pijaństwa. Tygo-

---

⁵³ Izabela Krasieńska, „Wizerunek działacza antyalkoholowego w przekazie *Przyjaciela Trzeźwości* (1927–1939)”, *Studia Gdańskie* 44 (2019): 205–224.

⁵⁴ Przemysław Sołga, „Symptomy demoralizacji społeczeństwa Drugiej Rzeczypospolitej i możliwości jej przeciwdziałania w świetle periodyku *Dzwon niedzielny*”, *Nasza Przyszłość* 139 (2023): 181–189.

⁵⁵ Izabela Krasieńska, „Wydawnictwa periodyczne Centrali Abstynenckich Kół Młodzieży (1925–39)”, *Zeszyty Prasoznawcze* 64, nr 4 (2021): 73–86.

⁵⁶ Jacek Biskupski, „Troska o trzeźwość młodzieży na łamach *Młodego Hufca* w latach 1927–1939”, *Biuletyn Historii Wychowania* 35 (2016): 101–112.

dnik systematycznie uczestniczył w propagowanie abstynencji. W tym duchu wychowywał zarówno dorosłych jak i dzieci. Starano się zachęcić czytelników do usunięcia alkoholu z uroczystości rodzinnych. Często dla wzmocnienia siły przekazu wykorzystywano w bardzo dużym stopniu moc obrazu. Dlatego drukowano wiele rysunków, ilustracji czy plakatów⁵⁷.

ZAKOŃCZENIE

Troska Kościoła w Polsce o trzeźwość była spowodowana narastającym nadużywaniem alkoholu zarówno poprzez długo trwające zjawisko propinacji jak też przez negatywne skutki I wojny światowej. Walkę z alkoholizmem podejmowali duszpasterze katolicycy we wszystkich zaborach już w pierwszej połowie XIX wieku, a ta aktywność nasiliła się w drugiej połowie XIX wieku. W pierwszej fazie były to najczęściej bractwa trzeźwości, które pomogły znacznej grupie społeczeństwa trwać w trzeźwości. Praca ta była kontynuowana na początku XX wieku. Polacy czerpali inspirację do tej pracy zarówno ze Stanów Zjednoczonych jak i Europy Zachodniej. W wysiłkach na rzecz trzeźwości Kościół współpracował z wieloma stowarzyszeniami świeckimi. Szczególnie czynnie włączyło się w walkę z tym problemem środowisko lekarskie.

Wysiłki podejmowane dla otrzeźwienia narodu były kontynuowane po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. Biskupi diecezjalni wspierali duszpasterzy przez listy pasterskie na ten temat a także przez promowanie bractw trzeźwości jak również poprzez szeroką akcję uświadamiania negatywnych skutków alkoholizmu. Coroczną tradycją stały się tygodnie Propagandy Trzeźwości. Ważną formą przeciwdziałania były liczne stowarzyszenia trzeźwościowe oraz prasa katolicka promująca ideały trzeźwości i abstynencji oraz wiele publikacji na ten temat. Podejmowano także współpracę międzynarodową w tym obszarze.

Systematycznie prowadzona praca trzeźwościowa w duszpasterstwie przyczyniała się do poprawienia sytuacji rodzin. Trzeźwość w rodzinie i trwanie w trzeźwości jej członków tworzyło lepszą atmosferę życia,

---

⁵⁷ Ilona Błaszczuk, „Walka Kościoła katolickiego z pijaństwem i alkoholizmem na łamach *Przewodnika Katolickiego* w latach 1930–39,” *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika* 30, nr 422 (2014): 115–137.

ograniczało trudności materialne a także tworzyło lepsze perspektywy dla nowych pokoleń. To było zauważane zwłaszcza na Śląsku w środowisku robotniczym⁵⁸.

BIBLIOGRAFIA

- Barczyk, Piotr. „Kształtowanie się i rozwój masowej akcji antyalkoholowej na Górnym Śląsku.” *Nauczyciel i Szkoła* 52, nr 2 (2012): 79–89.
- Biskupski, Jacek. „Ks. Mieczysław Kuznowicz (1874–1945) wychowawca młodzieży i krzewiciel trzeźwości.” *Polonia Major Orientalis* 9 (2022): 329–331.
- Biskupski, Jacek. „Troska o trzeźwość młodzieży na łamach Młodego Hufca w latach 1927–1939.” *Biuletyn Historii Wychowania* 35 (2016): 101–112.
- Błaszczyk, Ilona. „Walka Kościoła katolickiego z pijaństwem i alkoholizmem na łamach *Przewodnika Katolickiego* w latach 1930–39.” *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika* 30, nr 422 (2014): 115–137.
- Bołdyriew, Aneta. *Pijaństwo i alkoholizm w piśmiennictwie Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX wieku. Aspekty społeczne pedagogiczne i kulturowe*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019.
- Bołdyriew, Aneta. *Pijaństwo i alkoholizm w piśmiennictwie Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX wieku*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019.
- Ciemniewski, Jan. „Abstynencja jako czynnik kształcenia woli i charakteru.” W *Pamiętnik I międzynarodowego katolickiego Kongresu Przeciwalkoholowego w Warszawie 11–14 września 1937 r.*, 33–38. Poznań: Wydawnictwo Katolicki Związek Abstynentów Poznań, 1938.
- Dębiński, Józef. „Katolickie Stowarzyszenia Młodzieży w Diecezji Włocławskiej (1919–1939).” *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 98 (2012): 51–66.
- Gantkowski, Paweł. „Alkoholizm a charakter,” *Trzeźwość* no.2 (1928): 33–40
- Głodowski, Bogusław. „Zaangażowanie duchowieństwa katolickiego w ruch trzeźwościowy na Pomorzu przed 1920 rokiem.” *Studia Gdańskie* 26 (2010): 143–158
- G. X.G. *Słowa prawdy o papierosianej modzie i o pijaństwie dla ludu*. Warszawa: Drukarnia Franciszka Czerwińskiego, 1883.
- Jasiński, Janusz. „Ruch trzeźwości na południowej Warmii w połowie XIX wieku.” *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 3–4 (1977): 357–366.
- Jubileuszowy X. Polski Kongres Przeciwalkoholowy w Krakowie 11–13 X.1931 r., pod protektoratem pana Prezydenta Rzeczypospolitej prof. Ignacego Mościckiego*. Kraków: Drukarnia Związkowa w Krakowie, 1931.
- Kaczyński, Zygmunt. „Prasa katolicka w walce z alkoholizmem.” W *Pamiętnik I międzynarodowego katolickiego Kongresu Przeciwalkoholowego w Warszawie 11–14 września 1937 r.*, 86–88. Kraków: Drukarnia Związkowa w Krakowie, 1931.

⁵⁸ Barczyk, „Kształtowanie się i rozwój,” 86–89; Myszor, „Ruch trzeźwości,” 230–236.

- Kakowski, Aleksander. „List pasterski J. Em. Kardynała A. Kakowskiego o trzeźwości i abstynencji.” *Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie* 27, nr 6 (1937): 237–245.
- Kar, Rafał. *O siedmiu grzechach głównych. Rozmowa dwóch wiejskich dziewcząt, cz. III: Pijaństwo i obżarstwo*. Warszawa: Drukarnia Stanisława Niemiery, 1891.
- Kłopotowski, Ignacy. *Co czyni pijaństwo i Litania o uproszenie wstrzemięźliwości*. Warszawa: Drukarnia Gazety Rolniczej, 1903.
- Izabela Krasieńska. „Towarzystwa Trzeźwości w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku.” *Medycyna Nowożytna* 11, nr 1 (2004): 47–75.
- Krasieńska, Izabela. „Ruch abstynencki w Wielkopolsce w latach 1840–1902.” *Folia Historica Cracoviensia* 19 (2023): 247–278.
- Krasieńska, Izabela. „Przez abstynencję kapłanów do wstrzemięźliwości ludu. Związek Księży Abstynentów (1902–1914).” *Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne* 104 (2015): 101–120.
- Krasieńska, Izabela. „Wizerunek działacza antyalkoholowego w przekazie *Przyjaciela Trzeźwości* (1927–1939).” *Studia Gdańskie* 44 (2019): 205–224.
- Krasieńska, Izabela. „Wydawnictwa periodyczne Centrali Abstynenckich Kół Młodzieży (1925–39).” *Zeszyty Prasoznawcze* 64, nr 4 (2021): 73–86.
- Krasieńska, Izabela. „Działalność Związku Nauczycieli Abstynentów (1919–1939).” 492–505. <http://hdl.handle.net/11716/272> (dostęp: 02.07.2024).
- Krasieńska, Izabela, Piotr Sławiński. „Prasa abstynencka w Polsce (1918–1939) źródłem informacji na temat wychowania do życia w trzeźwości wśród dzieci i młodzieży.” *Repozytorium Uniwersytetu Łódzkiego*.
- Kufel, Rafał. *Działalność pastoralna arcybiskupa Floriana Okszy Stablewskiego (1891–1906)*. Zielona Góra: Agencja Wydawnicza PDN, 2013.
- Marian, Luzar. „Harcerstwo a abstynencja.” W *Pamiętnik I międzynarodowego katolickiego Kongresu Przeciwalkoholowego w Warszawie 11–14 września 1937 r.*, 44–51. Kraków: Drukarnia Związkowa w Krakowie, 1931.
- Mikoszewski, Karol. *Kazania o pijaństwie*. Warszawa: Drukarnia Józefa Ungera, 1862.
- Możejewski, Martynian. *Słowa prawdy o pijaństwie i trzeźwości oraz rady dla trzeźwych*. Warszawa: Drukarnia Franciszka Czerwińskiego i Stanisława Niemiery, 1818 (wyd. 2).
- Myszor, Jerzy. „Ruch trzeźwości na Górnym Śląsku w latach 1844–1914.” *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 14 (1981): 219–237.
- Niesiołowski, Andrzej. „Trzeźwość a nowoczesne apostołstwo świeckich.” W *Świat katolicki w dążeniu do odnowy obyczajów. Pamiętnik I międzynarodowego katolickiego Kongresu Przeciwalkoholowego w Warszawie 11–14 września 1937 r.*, 7–16. Poznań: Wydawnictwo Katolicki Związek Abstynentów Poznań, 1938.
- Padacz, Władysław. „Zadania organizacji przeciwalkoholowych, zwłaszcza abstynenckich.” W *Pamiętnik I międzynarodowego katolickiego Kongresu Przeciwalkoholowego w Warszawie 11–14 września 1937 r.*, 89–94. Poznań: Wydawnictwo Katolicki Związek Abstynentów Poznań, 1938.
- Przemysław, Sołga. „Symptomy demoralizacji społeczeństwa Drugiej Rzeczypospolitej i możliwości jej przeciwdziałania w świetle periodyku *Dzwon niedzielny*.” *Nasza Przyszłość* 139 (2023): 181–189.

- Statut Polskiej Ligi Przeciwalkoholowej*, <https://polona.pl/preview/a707ba2d-24c2-4729-8b97-d928c7c7e3d7> (dostęp: 02.07.2024).
- Stefańska, Danuta. „Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej w Szadku.” *Biuletyn Szadkowski* 14 (2014): 151–172.
- Szymański, Jan. „Szósty Polski Kongres przeciwalkoholowy.” *Bluszcz. Pismo Tygodniowe Ilustrowane dla Kobiet* 8, nr 33 (1925): 927–929.
- Szymański, Jan. „Słowo wstępne.” *Referaty i przemówienia wygłoszone na IX polskim kongresie przeciwalkoholowym w Wilnie Walka z alkoholizmem* 9, nr 3 (1931): 156–159.
- „Tydzień Propagandy Trzeźwości.” *Orędownik Zdrowia* 2, nr 2 (1927): 17.
- „Ustawa z dnia 23 kwietnia 1920 roku o ograniczeniach w sprzedaży napojów alkoholowych.” *Dz.U.* 1920, nr 37, poz. 210.
- Wojtkowski, Andrzej. „Alkoholizm doniosłym zagadnieniem Kościoła świętego w obecnej chwili.” w *Pamiętnik I międzynarodowego katolickiego Kongresu Przeciwalkoholowego w Warszawie 11–14 września 1937 r.*, 17–24. Poznań: Wydawnictwo Katolicki Związek Abstynentów Poznań, 1938.
- Zdzitowiecki, Stanisław. „Stanisław Bp, Orędzie pasterskie o szerzeniu wstrzeźliwości.” *Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej* 17(1923): 492.